

УДК 376-056.26

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-4-33>**Ірина СЕРЕДА,***orcid.org/0000-0001-6771-4196**кандидат педагогічних наук,**доцент кафедри спеціальної освіти**Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського**(Миколаїв, Україна) sereda_iv71@ukr.net*

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО СПЕЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Проблема формування деонтологічної культури спеціальних педагогів як фахівців, які опікуються навчанням, вихованням і корекцією розвитку дітей з особливими освітніми потребами, актуалізується в умовах формування інклюзивного суспільства, характерними рисами якого є толерантність, доступність, рівні можливості. Робота в системі корекційної освіти вимагає від педагога не лише володіння відповідними якостями та професійними компетентностями, але й сформованого гуманістичного світогляду, реалізації морально-етичних принципів педагогічної діяльності, володіння основами професійного спілкування та ефективного корекційного впливу.

Метою статті є розкриття шляхів формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога.

У статті здійснено теоретичний аналіз сучасних наукових досліджень із проблеми формування деонтологічної культури спеціальних педагогів, визначено поняття «педагогічна деонтологія» та «деонтологічна культура». За результатами аналізу виділено основні принципи педагогічної деонтології та компоненти професійної поведінки педагога. Уточнено зміст та особливості деонтологічної культури спеціальних педагогів.

За результатами дослідження визначено та обґрунтовано шляхи формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога: особистісно-ціннісне сприйняття основних категорій і норм педагогічної деонтології в контексті сучасного корекційно-педагогічного процесу; розуміння власної професійної мотивації та усвідомлення перспектив і труднощів майбутньої професії; набуття деонтологічних умінь та навичок; розвиток культури спілкування, мовлення та ораторської майстерності; комплексне поєднання теоретичної та практичної підготовки, актуалізація деонтологічних цінностей засобами виховної роботи та волонтерської діяльності.

Ключові слова: педагогічна деонтологія, деонтологічна культура, шляхи формування деонтологічної культури спеціального педагога.

Iryna SEREDA,*orcid.org/0000-0001-6771-4196**Candidate of Pedagogical Sciences,**Associate Professor at the Department of Special Education**Mykolaiv V. O. Sukhomlynsky National University**(Mykolaiv, Ukraine) sereda_iv71@ukr.net*

WAYS OF FORMATION OF DEONTOLOGICAL CULTURE OF THE FUTURE SPECIAL TEACHER

The problem of formation of a deontological culture of special teachers, as specialists who take care of education, upbringing, and correction of development of children with special educational needs, is actualized in the formation of an inclusive society, characterized by tolerance, accessibility, equal opportunities. Working in the system of correctional education requires from the teacher not only the possession of appropriate qualities and professional competencies, but also the formed humanistic worldview, implementation of moral and ethical principles of teaching, mastery of professional communication, and effective corrective action.

The purpose of the article is to reveal the ways of forming the deontological culture of the future special teacher.

The article provides a theoretical analysis of modern research on the formation of the deontological culture of special educators, defines the concepts of "pedagogical deontology" and "deontological culture". According to the results of the analysis, the basic principles of pedagogical deontology and components of professional behavior of the teacher are allocated. The content and features of the deontological culture of special teachers are specified.

According to the results of the research, the ways of formation of the deontological culture of the future special pedagogue are determined and substantiated: personal-value perception of the main categories and norms of pedagogical deontology in the context of the modern correctional-pedagogical process; understanding one's own professional

motivation and awareness of prospects and difficulties of the future profession; acquisition of deontological skills and abilities; development of a culture of communication, speech and public speaking skills; a complex combination of theoretical and practical training, the actualization of deontological values by means of educational work and volunteer activity.

Key words: *pedagogical deontology, deontological culture, ways of forming a deontological culture of a special teacher.*

Постановка проблеми. Вхідження до європейського соціокультурного простору, впровадження сучасної гуманістичної концепції освіти та інклюзивної форми навчання створюють в Україні передумови для оновлення змісту і технологій підготовки спеціального педагога. Сучасний фахівець, працюючий у системі корекційної освіти, має не лише володіти відповідними особистими якостями та базовими вузькопрофесійними компетентностями, але й мати сформований гуманістичний світогляд, втілювати морально-етичні принципи педагогічної діяльності, володіти основами ефективного корекційного впливу та професійного спілкування. Важливу роль у виконанні цих завдань відіграє формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога.

Аналіз досліджень. Методологічні основи підготовки спеціального педагога в сучасних умовах визначені в наукових дослідженнях багатьох вітчизняних учених, зокрема таких, як: В. Бондар, С. Конопляста, С. Миронова, О. Нагорна, Н. Савінова, В. Синьов, В. Тарасун, Ломічова, М. Шеремет та ін. Загальні основи педагогічної деонтології розкрито в працях Д. Бентама, Є. Вагнера, В. Горшеньова, Л. Ліщинського, К. Левітана, П. Сорокіна та ін. Різні аспекти деонтологічної підготовки педагога та формування його деонтологічної культури розглянуті в працях М. Васильєвої, В. Кравцова, Н. Стельмах, С. Хлестової, Ю. Максимів, С. Чупахіної та ін. Проте поки що залишається недостатньо висвітленими шляхи формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога. А між тим саме деонтологічна культура значною мірою сприятиме більш комфортній професійній адаптації спеціального педагога та підвищенню ефективності його роботи за рахунок усвідомлення основних принципів і норм педагогічної деонтології в контексті спеціальної педагогіки, налагодження ділових професійних стосунків у спілкуванні, створення найбільш адекватного комунікативного та інклюзивного середовища.

Метою статті є розкриття шляхів формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога.

Виклад основного матеріалу. Деонтологія традиційно розглядається як розділ етики, який вивчає проблеми моралі, моральності, моральної

культури. Термін уперше запропонований англійським філософом і правознавцем І. Бентамом саме для позначення теорії моральності як науки про мораль. Поступово межі цієї галузі звузилися до характеристики проблеми людських обов'язків, розглядаючи їх як певні моральні вимоги, що детермінуються етичними цінностями та ціннісними орієнтаціями. По суті, кожна професія формує власні деонтологічні підходи, насамперед це стосується професій, які належать до типу «людина-людина». Найбільш розробленими в цьому плані нині є юридична та медична деонтологія.

Педагогічна деонтологія – це розділ педагогічної науки, що містить систему принципів, норм і вимог, яким має відповідати поведінка педагога в умовах професійної діяльності (Середа, 2020: 12). Термін тлумачиться сучасними науковцями в кількох значеннях: 1) як наука про професійну поведінку педагога; 2) як професійна етика, що гарантує стосунки довіри між учасниками діяльності та спілкування. Суть поняття означає педагогічну компетенцію, терпимість стосовно інших людей та їхніх ідей, моральну відповідальність за прийняті в навчальній та виховній діяльності рішення (Гончаренко, 1997: 86).

Основними принципами педагогічної деонтології, на думку Ю. Кусий, є: «гуманне ставлення до дітей; піклування про їхнє здоров'я; надання педагогічних послуг дітям незалежно від расової, політичної та регіональної приналежності; повага до честі і гідності людини (дитини); охорона дитячих таємниць, проблем; демократичний стиль спілкування з дітьми; діалектичний взаємозв'язок поваги та вимогливості до дитини; педагогічний оптимізм тощо» (Кусий, 1998).

Деонтологія в спеціальній педагогіці має свої особливості. Так, Л. Вавіна розглядає їх на рівні етичних кодексів, запропонованих окремими закладами освіти за кордоном, суть яких зводиться до «забезпечення права людей з особливими освітніми потребами (ООП) на гідну якість життя, освітню й соціальну інтеграцію, адекватне та коректне ставлення до людей з ООП, вміння виявляти емпатію, толерантність, взаємодіяти у професійних питаннях, реалізацію просвітницької місії щодо навчання і виховання людей з інвалідністю» (Вавіна, 2001).

Визначаючи сутність поняття «деонтологічна культура», ми спирались на дослідження М. Васильєвої та В. Кравцова, поділяючи думку вчених щодо виділення як його основи деонтологічної компетентності, як «інтегрованого особистісного утворення, яке відображає теоретичну і практичну готовність педагога до здійснення нормативної професійної поведінки і є одним із необхідних складників його професійної компетентності» (Васильєва, 2011). Деонтологічна культура розглядається як «важлива складова методологічної культури педагога, показник його професіоналізму, цілісне особистісно-професійне утворення, яке формується в процесі неперервної професійної освіти як результат загальнокультурного розвитку, зумовлене вимогами професійної діяльності та усвідомленням професійного обов'язку» (Кравцов, 2010).

Зміст деонтологічної культури спеціального педагога окреслюється загальним змістом педагогічної етики, нормами професійної моралі та цінностями педагогічної діяльності у вимірах гуманістичної, особистісно орієнтованої освітньої концепції інклюзивного суспільства. Деонтологічна культура знаходить вияв у повсякденній професійній педагогічній діяльності, відповідно встановлених моральних норм і правил, існуючих гуманістичних традицій організації соціокультурного простору та формування його інклюзивної спрямованості.

Аналіз наукових досліджень із проблеми формування деонтологічної культури педагога дозволяє виділити у професійній поведінці педагога нормативний та особистісний компоненти, які реалізуються в різних ситуаціях професійної діяльності. Нормативний компонент містить знання норм педагогічної деонтології та вміння використовувати їх у професійній діяльності. Для загального регулювання педагогічної діяльності існує певна диференціація моральних норм: норми-заборони, норми-рамки, норми-зразки (Середя, 2020). Відповідно, розрізняють нормативний (знання норм, дія в межах норми) і ненормативний (незнання норм, але їх дотримання; знання норм, але їх порушення; незнання і недотримання норм) типи поведінки педагога. Розуміння нормативних вимог, усвідомлення професійних норм дозволяє педагогу більш адекватно сприймати педагогічну дійсність, орієнтуватися в ній, виробляти мету і завдання професійної діяльності, необхідну стратегію і тактику, свідомо регулювати власну поведінку. За допомогою норм і принципів педагог формує ставлення до себе як до професіонала, до інших учасників педагогічного процесу і через їх призму оцінює всі факти педагогічної дійсності.

Особистісний компонент зумовлюється типологічними особливостями педагога і характеризується наявністю і мірою виразності певних професійно значущих якостей. Знання власних типологічних особливостей допомагає педагогові усвідомити, наскільки його особистість відповідає вибраній професії, які якості необхідно в собі розвивати, а яких позбуватися.

Необхідність цілеспрямованого формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога як його теоретичної і практичної готовності до забезпечення передусім ціннісного й поведінкового аспектів професійної діяльності вимагає забезпечення системної деонтологічної підготовки педагогів, пошуку ефективних для цього шляхів та умов.

Наприклад, у дослідженні С. Хлестової виокремлені такі педагогічні умови формування деонтологічної культури студентів: «планування та організація соціально-виховної роботи вищих навчальних закладів з урахуванням базових деонтологічних категорій; упровадження різноманітних інтерактивних форм соціально-виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів, спрямування комунікативної взаємодії суб'єктів соціально-виховної роботи на формування деонтологічної культури студентів вищих навчальних закладів» (Хлестова, 2011: 11). Ю. Максимів та С. Чупахіна, досліджуючи особливості становлення особистісно-професійних якостей майбутніх учителів-логопедів у процесі деонтологічної підготовки, серед умов внутрішньої детермінації деонтологічної компетентності майбутніх логопедів виділяють: «світоглядні установки; професійну компетентність; професійні цінності; особистісні потреби в професійному розвитку, саморозвитку і самореалізації» (Максимів, Чупахіна, 2018: 70). Відповідно, науковці визначають 4 етапи становлення ціннісного самовираження майбутніх учителів-логопедів: мотиваційний, когнітивний, афективний, поведінковий.

На думку Н. Стельмах, визначення та реалізація шляхів формування деонтологічної культури майбутнього педагога є однією з основних педагогічних умов деонтологічної підготовки. До таких шляхів науковець цілком закономірно відносить: «усвідомлення студентами нормативних вимог до педагогічної професії; формування гуманістичної спрямованості майбутнього педагога; формування у майбутніх педагогів професійно значущих потреб; засвоєння та реалізацію принципів педагогічної деонтології» (Стельмах, 2016: 151–152). У дослідженні також визначено напрями деонтологічної підготовки майбутніх педагогів, серед яких виділено теоретичний та практичний.

Поділяючи загалом погляди науковців стосовно визначення умов та шляхів формування деонтологічної культури майбутнього педагога, під час визначення шляхів формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога вважаємо доцільним зосередити увагу на специфіці підготовки студентів напряму 016 «Спеціальна освіта». Метою освітньо-професійної програми «Логопедія. Спеціальна психологія» з підготовки бакалаврів зазначеної спеціальності в Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського визначено підготовку фахівців, які здатні розв'язувати складні задачі та практичні проблеми спеціальної освіти з метою корекції і компенсації порушень психофізичного розвитку осіб з особливими освітніми потребами різних вікових груп. Програма передбачає глибоке переосмислення наявних теоретичних знань і нових знань професійної практики та застосування теорій і методів спеціальної педагогіки і психології, логопедії під час практичної діяльності, яка натеper характеризується невизначеністю педагогічних умов організації освітнього, корекційно-розвивального процесу в умовах реформування спеціальної і впровадження інклюзивної освіти. Особливістю ОП є організація процесу навчання здобувачів вищої освіти з позиції системного, компетентнісного, студентоцентрованого, індивідуально зорієнтованого підходів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами завдяки поєднанню блоку педагогічних і психологічних дисциплін, що ґрунтуються на наукових і практичних досягненнях у сфері логопедії, спеціальної педагогіки і психології та орієнтація на подальшу професійну діяльність. Окрім того, особливість програми полягає в її спрямованості на практичну підготовку здобувачів вищої освіти до вирішення прикладних завдань спеціальної освіти та передбачає проходження трьох видів практики й практичної волонтерської діяльності.

Серед освітніх компонентів програми в контексті зазначеної проблеми слід виокремити навчальну дисципліну «Педагогічна деонтологія, риторика, культура мовлення корекційного педагога, яка інтегрує морально-ціннісні та нормативно-поведінкові аспекти професійної діяльності спеціального педагога, формуючи основи його деонтологічної культури. Курс спрямований на комплексне формування морально-етичної, комунікативно-педагогічної, міжособистісної взаємодії, функціонально-поведінкової компетенцій майбутнього спеціального педагога. Його мета полягає у формуванні в майбутніх педагогів моральних цінностей педагогічної професії як

основи професійно-педагогічної культури; розширенні знань про спілкування, його форми, види і структуру, про порушення, труднощі і бар'єри міжособистісного професійного спілкування; засвоєнні шляхів формування деонтологічної культури спеціального педагога. Програма курсу передбачає розкриття соціальної та виховної значущості дотримання норм педагогічної етики у професійній діяльності; ознайомлення з принципами, нормами і правилами професійно-педагогічної поведінки; розкриття особливостей етичної поведінки в розв'язанні складних педагогічних ситуацій у корекційно-виховному процесі; аналіз різних способів попередження порушень та подолання бар'єрів професійно-педагогічного спілкування; опанування основних аспектів культури професійного спілкування; формування практичних умінь та навичок підготовки та здійснення індивідуальної бесіди та публічного виступу з метою корекційно-педагогічного впливу.

Формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога передбачає насамперед не лише ознайомлення, але й особистісно-ціннісне сприйняття основних категорій та цінностей педагогічної деонтології шляхом їх осмислення, аналізу, визначення найбільш суттєвих та актуальних для сучасного корекційно-педагогічного процесу аспектів. Не менш важливим є розуміння власної мотивації вибору професії спеціального педагога та її подальший розвиток, бачення й усвідомлення перспектив і труднощів майбутньої професії. З цією метою під час практичних, лабораторних занять і самостійної роботи студентам пропонуються різні види вправ і завдань, творчі, інтерактивні та тренінгові форми роботи. Зокрема, підбір і аналіз відомих афоризмів, які актуалізують проблему моральних вимог до діяльності (обов'язку, відповідальності) педагога; складання професійних заповідей і антизаповідей спеціального педагога і творче їх представлення; підготовка мотиваційної промови: «Вчись відповідально, дотримуючись принципів академічної доброчесності!»; розробка власного варіанту етичного кодексу корекційного педагога тощо.

Наступним зі шляхів формування деонтологічної культури є набуття вмінь аналізувати складні в контексті педагогічної деонтології ситуації, ідентифікувати різні типи педагогічного впливу, педагогічні й непедагогічні стилі спілкування, розпізнавати зразки тактовної і нетактовної поведінки педагога тощо. Для цього в курсі пропонуються, наприклад, такі види завдань: сформулювати основні принципи педагогічного такту, підготувавши презентацію з відповідними прикладами

та ілюстраціями; розробити поради щодо формування педагогічного такту; визначити особисті пріоритетні стратегії поведінки в конфлікті на основі самодіагностики (тест К. Томаса «Стратегії поведінки в конфлікті») й проаналізувати їхню ефективність; вибрати та проаналізувати гостру конфліктну ситуацію з точки зору педагогічної деонтології; навести приклади поведінки педагогів у конфліктних ситуаціях, проаналізувати шляхи виходу з них з точки зору їх доцільності та етичної спрямованості та ін.

У формуванні деонтологічної культури майбутніх спеціальних педагогів, передусім логопедів, вагому роль відіграють культура спілкування, культура мовлення, навички ораторської майстерності. З огляду на це в структурі курсу передбачені різні види завдань, що актуалізують відповідні знання, вміння і навички. Наприклад, створення і творчий захист фото-колажів (малюнків) «Спілкування і мовлення як професійні інструменти корекційного педагога»; аналіз вербальних і невербальних засобів спілкування в різних ситуаціях майбутньої професійної діяльності; визначення і представлення основних видів слухання та психологічного впливу; розроблення буклету «Правила ділового етикету для педагога»; обґрунтування основних характеристик культури мовлення і визначення шляхів формування культури та техніки мовлення; аналіз різних риторичних та ораторських прийомів; складання міні-пам'ятки «Підготовка оратора до виступу»; підготовка педагогічної промови морально-етичного змісту з урахуванням основних деонтологічних норм і правил риторики та культури мовлення.

Звичайно, формування деонтологічної культури майбутнього педагога – складний і тривалий шлях, який забезпечується поєднанням різ-

них навчальних дисциплін, видів практик, форм виховної роботи, залученням студентів до активної волонтерської діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами.

Висновки. Отже, ґрунтуючись на результатах проведеного дослідження, серед шляхів, які забезпечують основу формування деонтологічної культури майбутнього спеціального педагога, можемо визначити такі: особистісно-ціннісне сприйняття основних категорій і норм педагогічної деонтології в контексті сучасного корекційно-педагогічного процесу; розуміння власної професійної мотивації та усвідомлення перспектив і труднощів майбутньої професії; набуття деонтологічних умінь та навичок (аналіз, проектування та відтворення принципів деонтології, типів корекційно-педагогічного впливу, стилів спілкування та розв'язання конфліктів, проявів педагогічного такту тощо); розвиток культури спілкування, мовлення та ораторської майстерності; комплексне поєднання теоретичної і практичної підготовки, актуалізація деонтологічних цінностей засобами виховної роботи та волонтерської діяльності.

Таким чином, деонтологічна культура майбутнього спеціального педагога передбачає використання студентами всього комплексу методів, прийомів і засобів корекційно-педагогічного впливу в контексті гуманістичних цінностей і морально-етичних норм. Деонтологічна культура майбутнього спеціального педагога – це комплекс соціально-педагогічних компетенцій, який забезпечує усвідомлену та відповідальну участь у процесі педагогічної взаємодії відповідно норм педагогічної деонтології. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, яка, безперечно, потребує подальшого вивчення в теоретичному і прикладному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Український дефектологічний словник / Л. В. Вавіна. Київ, 2001. С. 132.
2. Васильєва М. П. Деонтологічний компонент підготовки сучасного педагога в умовах вищого навчального закладу. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. 2011. № 2. С. 168–177.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ, 1997. 376 с.
4. Колишкін О. В. Педагогічна деонтологія вчителя-дефектолога. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 4. С. 429–437.
5. Кравцов В. Деонтологічна культура як складова методологічної культури майбутнього вчителя. *Наукові записки. Серія : «Педагогічні науки»*. 2010. Вип. 101. С. 21–30.
6. Кусий Ю. О. Педагогічна деонтологія. *Шкільний світ*. 1998. № 21. С. 12–18.
7. Максимів Ю., Чупаха С. Особливості становлення особистісно-професійних якостей майбутніх учителів-логопедів. *Освітній простір України*. 2018. № 13. С. 66–76.
8. Серєда І. В. Педагогічна деонтологія, риторика та культура мовлення : навчально-методичний посібник. Миколаїв, 2020. 184 с.
9. Стельмах Н. В. Шляхи формування деонтологічної культури майбутнього педагога. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Випуск 17. Т. 1. С. 149–153.
10. Хлестова С. С. Формування деонтологічної культури студентів вищих навчальних закладів у процесі соціально-виховної роботи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Київ, 2011. 22 с.

REFERENCES

1. Vavina L. V. ta in. Ukrainskyi defektolohichnyi slovnyk [Ukrainian defectological dictionary]. Kyiv, 2001. S. 132 [in Ukrainian]
2. Vasylieva M. P. Deontolohichnyi komponent pidhotovky suchasnoho pedahoha v umovakh vyshchoho navchalnoho zakladu [Deontological component of modern teacher training in a higher education institution]. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia. 2011. № 2. S. 168–177 [in Ukrainian]
3. Honcharenko S.U. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv, 1997. 376 s. [in Ukrainian]
4. Kolyshkin O. V. Pedahohichna deontolohiia vchytelia-defektoloha [Pedagogical deontology of a teacher-defectologist]. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. 2014. № 4. S. 429–437 [in Ukrainian]
5. Kravtsov V. Deontolohichna kultura yak skladova metodolohichnoi kultury maibutnoho vchytelia [Deontological culture as a component of the methodological culture of the future teacher]. Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky. 2010. Vyp. 101. S. 21–30 [in Ukrainian]
6. Kusyi Yu. O. Pedahohichna deontolohiia [Pedagogical deontology]. Shkilnyi svit. 1998. № 21. S. 12–18 [in Ukrainian]
7. Maksymiv Yu., Chupakha S. Osoblyvosti stanovlennia osobystisno-profesiinykh yakosti maibutnikh uchyteliv-lohopediv [Features of formation of personal and professional qualities of future teachers-speech therapists]. Osvitnii prostir Ukrainy. 2018. № 13. S. 66-76 [in Ukrainian]
8. Sereda I. V. Pedahohichna deontolohiia, rytoryka ta kultura movlennia [Pedagogical deontology, rhetoric and culture of speech]: Navchalno-metodychnyi posibnyk. Mykolaiv, 2020. 184 s. [in Ukrainian]
9. Stelmakh N. V. Shliakhy formuvannia deontolohichnoi kultury maibutnoho pedahoha [Ways of formation of deontological culture of the future teacher] . Innovatsiina pedahohika. 2019. Vypusk 17. T. 1. S. 149–153 [in Ukrainian]
10. Khlietova S. S. Formuvannia deontolohichnoi kultury studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv u protsesi sotsialno-vykhovnoi roboty [Formation of deontological culture of students of higher educational institutions in the process of social and educational work]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 «Teoriia i metodyka vykhovannia». Kyiv, 2011. 22 s. [in Ukrainian]